Нұрлан Кенжеахмет: "Кеңгір-Тұра тарихта болған"

Осыдан біраз уақыт бұрын Қытайда білім алған, бүгінде Германияда тұратын тарихшы, Гумбольдт сыйлығының иегері Нұрлан Кенжеахмет "Өскемен 1757 жылдарға дейін Кеңгір-Тұра аталған" деген тың деректі айтқан еді. Жақында жырақта жүрген ғалыммен телефон арқылы сөйлесіп, Өскемен тарихына қатысты құнды мәліметтерге қанықтық.

Нұрлан Кенжеахмет

– 1760 жылы сызылған көне картада Кеңгір-Тұра белгіленген дейсіз бе? Бұл жақсы дерек екен.

– Қытайды 250 жыл билеген мәнжүрлердің Цяньлун деген патшасы 104 қола тақтаға 13 қатар етіп ойып сыздырған карта 1760 жылы баспадан шыққан. Қола тақта 1925 жылы Пекиндегі патша ордасынан табылған соң ғана ғылым әлеміне мәлім болған. Бұл картада Өскемен "Орыс Кеңгір-Тұра", Семей "Орыс Сәнболат", яғни бұл ғалалар орыстың иелігінде деп жазылған. Картадан Өскеменге жақын маңда орналасқан Аблайкит қорғанын және Шар өзенін де көруге болады. Кеңгір-Тұраның алдына орыс дегенді қосқаны Кеңгір-Тұра тарихына әсер етпейді. Қытайлар жоңғарлардан парықтау үшін осы сөзді қосқан. Жалпы, бұл карта сызылмас бұрын Пекінге Францияда ғалымдар шақырылған. Содан кейін оларды батысқа, яғни қазіргі қазақ даласына жіберген. Олар орыстардан да, жергілікті қазақтардан да мәліметтер алып, Пекинге барып, осы картаны ең әуелі мәнжүр тілінде сызған. Яғни 1760 жылы бұл карта мәнжүр және қытай тілдерінде жарық көрген. Жалпы бұл карта архивте көп жыл құпия сақталған. Картада Теке, Үйшік, Алимату, Аманқарағай ғалалары да көрсетілген. Теке дегеніңіз – Орал, Үйшігіңіз – Атырау, Алимату – Алматы, Аманқарағай – Құсмұрын.

– Сонда Өскемен Кеңгір-Тұра, Семей Сәнболотэ деп аталған болды ғой бұрын?

– Кеңгір-Тұра тарихта болған. Қазір ұмытылғанымен, кезінде атағы жайылған шаһар. Бұған күмән келтіруге болмайды. Қытайдың Әмірсананы қуып келген әскерлерінің қолбасшысының "Кеңгір Тұра орыстың шағын қаласы" деп суреттеуіне қарағанда Кеңгір-Тұра орыстар бекініс салғаннан кейін де Кеңгір-Тұра деп аталған сияқты. Ол кезде Өскемен деп аталмаған болуы мүмкін. Ал Семейге келсек, Семей көне түркі тілінідегі сүме сөзінен шыққан деп айтылып жүр. Сүме пұтхана деген мағынаны білдіреді. Орыстар Сәнболотэні Семпалат деп өзгерте салуы мүмкін. Болот қала, сэн сүменің қысқартылған мағынасы болуы мүмкін. Ол жерде кезінде түркілер әртүрлі дінге сенді ғой. Сонда Сэнболотэ храмды қала, пұтханалар шаһары дегенге келеді. Башқұрттың белгілі қоғам қайраткері Зәки Уәлиди 1941 жылғы картасында Семейді Жеті там деп атаған.

– Кеңгір деген өзен болған дейсіз бе? Мұндай деректі алғаш рет естуім...

– Бұл дерек Ренат картасында бар. Ренат Юхан Густав деген шведтің әскери қызметкері 1716-1733 жылдары жоңғарлардың тұтқынында болған кезінде осы картаны сызған дейді. Жалпы Ребекініс, төртбұрышты ағаш немесе тас құрылыс, ал Сібірдегі хакас, шор қатарлы түркі тілдес ұлттар тілінде қала, төртбұрышты үй деген мағына береді. Жалпы, Ертіс өзені сағасындағы қала аттарының соңында тұра сөзі қосарлана жүреді. Тұра туралы түсініктеме қытайдың XVI ғасырда жазылған "Сучжэнь хуа-и чжи" атты географиялық еңбегінде: "Қоңыраулы мұнара қаланың солтүстік батыс бұрышындағы Цзюшэнсы монастырінде. Айтуларға қарағанда, осы монастырь ежелгі Батыс Өлкедегі Тұра екен" деген дерек бар. "Мин ши" кітабында: "Тура (Тула) қытай тілінде Датай (үлкен текшелі ғимарат) деген мағына береді" делінген. XIV ғасыр соңында Батыс Сібірдегі Тобыл өзенінің бір саласы Тұра өзенінің бойында Чинги-Тұра немесе Чимги-Тұра қаласын астана еткен Шайбан әулетінің билігі орнады. Аталмыш өзен қаланың атымен Тұра өзені деп аталды. Алтын орда билік еткен тұста Барабин ойпатындағы Омь өзені алқабында Чинги-Тұра (Тюмень), Қызыл-Тұра (Краснояр), Зубар-Тұра, Кысым-Тұра (орысша Девичий город, осы аттас қаладан екеуі бар: бірі Вагайдың Ертіске құяр сағасында, енді бірі Искер қаласының маңында), Жанги-Тұра, Сібір (Искер немесе Қашлық) және Тон-Тұра (Томск), сондай-ақ Аба-Тұра (қазіргі Ресейдегі Кузнецк), Қызылжар-Тұра қалаларының болғандығы мәлім.

Ренат картасы. 1716-1733 жылдар шамасында сызылған.

– Сіз көптен бері көне карталарды зерттеп келесіз. Осы карталарды академиялық тұрғыдан зерттеу ойыңызда бар ма?

– Үш-төрт жыл бұрын ірі жоба жасап, Білім министрлігіне ұсынғанмын. Өкінішке қарай, олар жобамды түсінбеді ме, кері қайтарды. Бір қызығы, менің жобамнан кейін Қазақстанның киелі жерлерін зерттеу бағдарламасы басталды. Ғылым жолы ауыр жол, ол – кейінгі ұрпаққа рухани байлық жинау жолы. Өкініштісі, еліміз маңызы жоқ, бір мезеттік мәнмағынасыз конференцияларға ақша аямайды. Ал мемлекеттік маңызы бар ғылыми жобаларға келгенде сарандық танытады. Мысалы XVII-XIX ғасырлардағы орыс-батыс, еуропалық карталарда қазақ даласының жер аттары орысша аталады, ал осы тұстағы шығыс карталарында (мәнжүр-қытай, жоңғар) қазақ жерлері қазақша аталады. Шоқан еңбектеріндегі қазақ жерлеріне сәйкес келеді. Жер атауларында тарих сақталған. Оған өз ісіне жетік нағыз білікті мамандар керек, әлемдік ғылымды дәйекті ғылыми тұжырымдармен мойындату керек. Жер аттарының тарихын дәлелдеу тарихи картографиялық, этимологиялық, археологиялық дәлелдерді қажет етеді. Германияның Гумбольдт қоры XIII-XVII ғасырлар аралығындағы Еуразияның тарихи географиясы туралы академиялық зерттеулеріме жақсы қолдау көрсетті. Ал осы еңбегімнің жалғасын (18-19 ғғ.) өз елімде зерттейін деп министрлікке өтініш берген едім, жобам өтпей қалды. Жобамды қараған "мамандар" қазақ тарихы үшін маңызы жоқ деген уәж айтқан секілді. Десек те, менің ғылыми жұмыстарымды қолдап, қуаттаған Бердібек Сапарбаев сияқты ел ағаларына, академик Тұяқбай Рысбековке алғысым шексіз.

– Құнды деректерге толы сұхбатыңыз үшін алғыс білдіреміз.

Әңгімелескен – Азамат ҚАСЫМ

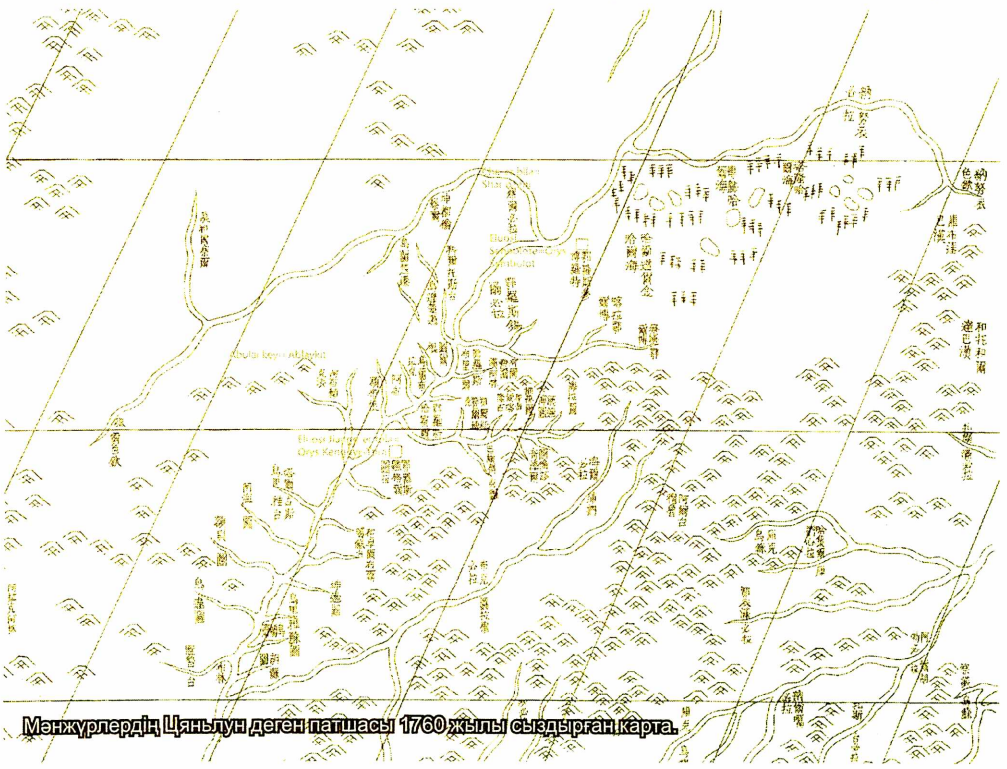
Мәнжүрлердің Цяньлун деген патшасы 1760 жылы сыздырған карта.